

İnformasiya cəmiyyətində informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələləri

Tofiq Süleymanov¹, Təhminə Qasımova², Mələhət Paşayeva³, Aliyə Cəbrayilova⁴

¹Milli Aerokosmik Aqentliyi (MAKA)

^{2,3,4}MAKA Elmi-Tədqiqat Aerokosmik İnformatika İnstitutu

²tehminefatimenur@mail.ru

Xülasə— Cəmiyyətin inkişafında əsas faktorlardan biri də informasiya mədəniyyətidir. İnformasiya mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Onun konseptual modeli: qəbulu, emalı və məlumat verilməsi, yaddaş və s. İnformasiya cəmiyyəti formalaşdıqca, informasiya bolluğu yarandıqca, iqtisadiyyatda informasiya əməyinin cəkisi artdıqca bu mədəniyyət forması daha da aktuallaşır. İnformasiya cəmiyyətinin meydana gəlməsi informasiya mədəniyyətinin formalaşmasını daha da aktualaşdırır. İnformasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi funksiyaları müəyyən təşkilati, inzibati, iqtisadi və sosial-psixoloji və s. metodların köməyi ilə həyata keçirilir. İnformasiyanın mühafizəsi – informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Təhdid dedikdə kiminsə maraqlarına ziyan vurmağa səbəb ola bilən potensial mümkün hadisə, şərait, hərəkət, proses və s. nəzərdə tutulur.

Açar sözlər— informasiya təhlükəsizliyi; informasiya cəmiyyəti; informasiya mədəniyyəti; informasiya inqilabı; e-vətəndaş.

I. İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİ

Məlum olduğu kimi, informasiya cəmiyyətinə keçid mərhələsində strateji cəhətdən prioritet istiqamət kimi, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması konsepsiyalarının işlənməsi və həyata keçirilməsi yaşından, cinsindən, dilindən, irqindən, əqidəsindən, dinindən, dünyagörüşündən, siyasi baxışlarından, iqtisadi vəziyyətindən, mədəni səviyyəsiyindən, fiziki durumundan, sağlamlığından asılı olmayaraq hər bir vətəndaşı əhatə etməlidir.

İnformasiya cəmiyyətində yeni informasiya – telekommunikasiya texnologiyaları və vasitələrinin yüksək səviyyədə təmin olunmasına görə real imkanlar yaradılır. İnformasiya cəmiyyəti anlayışı – informasiya cəmiyyəti dedikdə – informasiyanın istehsalı və istifadəsi, informasiya resursları, informasiya cəmiyyətinin baza texnolo-giyaları və texnikası, yeni informasiya – telekommunikasiya texnologiyaları və texnikası və s. başa düşülür. İnformasiya cəmiyyətinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır: cəmiyyətdə kütləvi şəkildə informasiya ehtiyaclarının ödənilməsi; cəmiyyətdə informasiya iqtisadiyyatı; cəmiyyət üzvlərinin yüksək səviyyədə informasiya tələbatı; cəmiyyətdə yüksək informasiya mədəniyyəti, cəmiyyət üzvləri üçün açıq informasiya şəbəkələrinin genişlənməsi; vahid informasiya mühitinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi perspektivləri; cəmiyyət üzvləri üçün informasiya təhlükəsizliyi; qloballaşma və inteqrasiya səviyyəsi və s. Başqa sözlə informasiya cəmiyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri kimi cəmiyyətin bütün üzvlərinin lazımı şəkildə, kifayət qədər informasiya ilə təminatı və yüksək səviyyədə informasiya xidmətlərinin həyata

keçirilməsi hallarını göstərmək olar. İnformasiya texnologiyaları hazırda ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu, güclü iqtisadiyyatın yaradılması, ölkənin müdafiə qüdrətinin yüksəldilməsi, əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılması, inkişafının təmin edilməsində və digər məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, informasiya cəmiyyəti sənaye cəmiyyətindən fərqli olaraq daha intellektual cəmiyyətdir və insanların yüksək təhsilli, bacarıqlı, qərarlı, hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradır [6].

II. İNFORMASIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Cəmiyyətin inkişafında əsas faktorlardan biri də informasiya mədəniyyətidir. İnformasiya cəmiyyətində yaşayan insanın informasiyaya böyük tələbatı vardır.

İnsan daima ətraf mühit ilə informasiya mübadiləsində olur. İnsan ətraf mühitlə, təbiətlə münasibətdə olarkən ekoloji mədəniyyət, musiqi dünyası ilə təmasda olarkən musiqi mədəniyyəti, süfrə mədəniyyəti, ekoloji, nitq, siyasi mədəniyyət, sanitariya-gigiyena mədəniyyəti və s. şəraitlərində uyğun mədəniyyətlər mühüm rol oynadığı kimi, informasiya aləmi ilə də ünsiyyətdə olarkən informasiya mədəniyyəti çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Belə ki, informasiya cəmiyyəti formalaşdıqca, informasiya bolluğu yarandıqca, iqtisadiyyatda informasiya əməyinin cəkisi artdıqca bu mədəniyyət forması daha da aktuallaşır.

Deməli, informasiya cəmiyyətinin meydana gəlməsi informasiya mədəniyyətinin formalaşmasını daha da aktualaşdırır [7].

İnformasiya mədəniyyəti anlayışı iki fundamental anlayışa əsaslanır: informasiya və mədəniyyət. İnformasiya - insanın ətraf aləmdən aldığı məlumatlar və biliklərdir. Mədəniyyət - insanın yaradıcı həyat fəaliyyətidir. Mədəniyyətin 5 əsas komponenti var: bilik, bacarıq, mütə-şəkillik, mənəviyyət və yaradıcılıq qabiliyyəti.

İnformasiya mədəniyyəti insanın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. İnformasiya mədəniyyətinin konseptual modeli: qəbul, yaddaş, emal, təqdimetmə və s. Burada iki amili nəzərə almaq lazımdır. Təbii (genetik) xüsusiyyətlər və sonradan təhsilin, cəmiyyətin, sosisiumun təsirləri nəticəsində qazanılan keyfiyyətlər.

Mədəniyyəti, mənəviyyəti zəngin, yüksək olan insan, sosial qrup, ərazi, ölkə özünün mövcudluğu üçün zəruri, mühüm olan amilləri daha düzgün, faydalı və uğurlu şəkildə

tənzimləyir. Hər bir insanın, sosial sistemin mədəniyyətinin lazımı səviyyədə olması üçün də hökmən zəruri olan amillər mövcud olmalıdır. Zəruri olan iqtisadi, demoqrafik, ekoloji, siyasi amillər müəyyən səviyyədə olmalıdır ki, insan müəyyən mədəniyyətə malik olsun.

İnformasiya mədəniyyətinə dəqiq, dolğun tərif vermək asan deyil, bəlkə də mümkün deyil. Çünki infor-masiyanı alıb, emal edib sonra isə ətrafa təqdim etmək kimi informasiya modeli insan fəaliyyətini çox geniş şəkildə əhatə edir. Başqa sözlə, istənilən peşə (şair, alim, bəstəkar, rəssam və s.) sahibi bu modelə uyğun fəaliyyət göstərir. Onda belə çıxır ki, musiqi, natiqlik, rəssamlıq, artistlik və s. bunların hamısı informasiya mədəniyyətinə aiddir.

İnformasiya mədəniyyətinin komponentləri bunlardır: hansı məlumatı seçmək, axtarışını təşkil etmək, qəbul etmək, yaddaşda saxlamaq, emal etmək və ötürmək [8].

Deməli, informasiya mədəniyyətinin formalaşması prosesi onun tərkib hissəsinin (qəbul, yaddaş, emal, təqdim etmə) imkanlı ilə bilavasitə əlaqədardır.

Yüksək informasiya mədəniyyəti insana istənilən növ informasiya ilə işləmək, həm gündəlik həyatda, həm də peşəkar fəaliyyətdə bu informasiyadan səmərəli istifadə imkanı verir.

Belə ki, əgər, insanda informasiya mədəniyyəti varsa, onun informasiya cəmiyyətində işlə təmin olunması üçün geniş prespektivləri də vardır [9].

III. İNFORMASIYANIN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ: İNFORMASIYA ANLAYIŞI, İNFORMASIYA İNQILABLARI

İnformasiya anlasışı. İnformasiya ətraf mühit hadisələri, onların parametrləri, xassələri, vəziyyəti və s. haqqında bilgilərin natamamlığını aradan qaldırmağa imkan verən xəbərlərdir. Ətraf informasiya mühitinə nəzərən (infosfera) insan həm informasiya qəbul edən (istehlakçı), həm də informasiya istehsal edən (ötürücü və s.) funksiyasını daşıyır. Başqa sözlə, insan bioloji varlıq olmaqla yanaşı, həm də ictimai varlıqdır, ətraf mühit ilə informasiya mübadiləsində olur. İnsanın daxili dünyası çox mürəkkəbdir. İnsanın daxili dünyası onun daxili mədəniyyətidir. İnformasiya mədəniyyəti mədəniyyətin mədəni formasıdır. İnsan informasiya qəbul etdiyi üçün onda informasiya modeli formalaşır. Bəşəriyyətin modeli insanın inkişafına təsir edir: duyğu, yaddaş, emal. Bu komponentlər insanda informasiya mədəniyyətini formalaşdırır. Bu gün insanın 1 həftə ərzində qəbul etdiyi informasiyanın həcmi orta əsrlərdə 1 insanın ömrü boyu qəbul etdiyi informasiyanın həcminə bərabərdir. O, sutkanın bir heçə saatını qidalanmağa, amma çox böyük hissəsini informasiya qəbul etməyə, mütaliə və ünsiyyətə sərf edir. İnsan enerji balansını tamamlamaq üçün insanlarla ünsiyyətdə olmalıdır. İnsanın qəbul etdiyi informasiya forma və məzmununa malikdir. O, müxtəlif formalarda təsnif olunur: mətn, audio, video, foto və s.

İnformasiya inqilabı. Bəşəriyyətin informasiya cəmiyyətinə gətirən yolun əsasında sivilizasiya tarixində baş verən informasiya inqilabı dayanır. I informasiya inqilabı hələ çox qədim zamanlarda insanlar arasında informasiya

mübadiləsinin əsasını təşkil edən nitqin meydana gəlməsi və inkişafı ilə baş verdi. II informasiya inqilabı təxminən 5-6 min il bundan əvvəl yazının meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. III informasiya inqilabı XV əsrin sonuna təsadüf edir. Belə ki, 1947-ci ildə alman alimi Quttenberq kitab çapı texnologiyasını ixtira etməklə bu inqilabın əsasını qoydu. IV informasiya inqilabının əsasını elektrik kəşfi nəticəsində telefon, teleqraf texnologiyasının meydana gəlməsi (1896) təşkil edir, sonralar elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində radio və televiziya kəşf olundu. Bu inqilabın verdiyi imkanlar hesabına informasiya bolluğu yaranmağa başladı. V informasiya inqilabının təzahürü olan kompüter və İnternet istənilən formalı informasiyaları yadda saxlamaq, qeyri-məhdud məkanda (coğrafi məkandan virtual məkana keçir) yaşamağa və gələcəyə ötürməyə imkan verir. İnformasiya əsasən, məzmun (siyasi, iqtisadi, tibbi, hüquqi və s.) forma (mətn, audio, təsvir-rəsm, foto, video), məkan və zaman kimi xüsusiyyətlər ilə xarakterizə olunur [9]. V informasiya inqilabı (kompüter və internetdən istifadə bacarığı, şəbəkə mədəniyyəti texnoloji inqilabdır. Belə ki, kompüter savadına malik olmaq informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında bir vasitədir. Deməli, texnoloji inqilab şəxsiyyətin informasiya mədəniyyətinin formalaşmasında əsas amillərdən biridir. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, hər bir informasiya inqilabı baş verdikdə müvafiq informasiya mədəniyyəti formalaşır [10].

IV. E-VƏTƏNDAŞIN FORMALAŞMASINDA İNFORMASIYA MƏDƏNİYYƏTİNİN ROLU

İnformasiya cəmiyyətinin meydana gəlməsi informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasını daha da aktual edir.

Hazırda ölkəmizdə də informasiya cəmiyyətinin qurulması çərçivəsində insanların bu cəmiyyətə hazırlanması, kompüterləşmənin intensivləşdirilməsi, internet infrastrukturunun yaradılması, e-vətəndaşların formalaşdırılması və s. əsas məsələlər sırasındadır.

E-vətəndaşın formalaşdırılması üçün hazırda dünyanın sivil ölkələrində məqsədyönlü layihələr həyata keçirilir. Məsələn, İKT sahəsində dünyanın lider şirkətlərindən olan CISCO tərəfindən 1997-ci ildə Şəbəkə Akademiyasında layihələndirilməsi və yaradılması üzrə mütəxəsislər hazırlanır. Azərbaycanda da CISCO-nun 10-dan çox Şəbəkə Akademiyası fəaliyyət göstərir [11]. Bütün bu axtarışların, görülən tədbirlərin məqsədi informasiya cəmiyyətində yüksək informasiya mədəniyyəti olan şəxslər yetişdirməkdir. Adətən ziyalılar, təhsil almış insanlar daha çox informasiya mədəniyyətinə sahib olurlar. Çünki tədris prosesində tədricən bu mədəniyyət forması müxtəlif fənlər çərçivəsində aşılır. Bu fənlər sırasına "İnformasiya mədəniyyəti" fənni də daxil olsa, e-vətəndaşın da yetişdirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmış olar. Nəzərə alınmaq lazımdır ki, e-vətəndaş olmadan, informasiya cəmiyyətindən və ya e-dövlətdən danışmaq olmaz. Azərbaycanda aparılan təhsil siyasəti, informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində həyata keçirilən dövlət proqramları artıq öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

E-vətəndaş ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında, informasiya cəmiyyəti quruculuğunda mühüm rol oynayacaqdır [13]. Bu gün müstəqil Azərbaycanda demokratik,

sivil cəmiyyətin qurulması sürətlə inkişaf edir. Bütün bunlar insanların dünya görüşündə, həyat baxışlarında, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi proseslərə münasibətlərində ciddi dəyişikliklər yaratmış və mədəni sahələri əhatə edərək cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Belə ki, XXI əsr bilik və informasiya əsri olduğu üçün, informasiya mədəniyyətinə malik olan yeni cəmiyyətin, yeni məktəbin, yeni təhsil sisteminin və intellektual təfəkkürə malik olan gənc nəslin yetişdirilməsi zamanın tələbidir [14].

İnformasiya təhlükəsizliyi

İnformasiyanın mühafizəsi – informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Təhdid dedikdə kiminsə maraqlarına ziyan vurmağa səbəb ola bilən potensial mümkün hadisə, şərait, hərəkət, proses və s. nəzərdə tutulur.

Hazırda informasiya təhlükəsizliyi problemləri həm vətəndaşlar, həm də təşkilatlar üçün aktualdır. İnformasiya təhlükəsizliyi dövlət idarəçiliyində də vacib prosesə çevrilir. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemlərinə müasir baxışlar xeyli genişlənilib və indi onun vacib aspektlərini texnoloji məsələlər deyil, daha çox idarəetmə (menecment) problemləri və müvafiq idarəetmə sisteminin keyfiyyəti məsələləri təşkil edir. Qloballaşma şəraitində təşkilatlar daha yaxşı rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün informasiya təhlükəsizliyi infrastrukturunun bütün elementlərinin mərkəzləşdirilmiş idarə edilməsinə üstünlük verirlər. İnformasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinə belə yanaşma idarəetmənin geniş yayılmaqda olan texnologiyası kimi e-dövlət üçün də təbii seçimdir [6].

E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyi anlayışı

İnformasiya təhlükəsizliyi kifayət qədər mürəkkəb və geniş anlayışdır, onun vahid, birmənalı elmi tərifini yoxdur. “İnformasiya təhlükəsizliyi” anlayışı ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür müəyyən edilir, bu terminlər bir-biri ilə uzlaşmır və metodoloji işin nəzəri əsaslandırılması üçün yararsız olur. İnformasiya təhlükəsizliyinin nəzəri əsaslarını tədqiq edən Q. V. İvaşenko (Moskva Dövlət Universiteti, informasiya təhlükəsizliyi kafedrasının dosenti) öz icmalına belə yekun vurur: “Təhlükəsizlik sahəsində müasir nəşrlərin əhəmiyyətli hissəsi predmeti systemsiz və səthi təsvir edir. Onların müəllifləri tez-tez ideallaşdırmağa, mif yaratmağa meyl edirlər və mövcud olanın izahından arzuolunanın izahına keçirlər” [7].

İnformasiya təhlükəsizliyinin predmeti çox zaman informasiyanın konfidensiallığının, tamlığının və əlyetərliliyinin təmin edilməsi kimi başa düşülür. Lakin informasiya təhlükəsizliyinin predmeti daha genişdir. İnformasiya təhlükəsizliyi təkcə kompüter və şəbəkə təhlükəsizliyindən ibarət deyil. Müasir cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyi cəmiyyətin bütün sosial proseslərinə nüfuz edir, istənilən dövlətin milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir [8].

Elmi nəşrlərin icmalı göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində işlərin əksəriyyəti iki əsas yanaşma ətrafında qruplaşır. Birinci yanaşmanı texnoloji yanaşma kimi müəyyən etmək olar. Bu yanaşmada dövlətin informasiya sferasında təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yalnız informasiyanın və

informasiya (kommunikasiya) sistemlərinin mühafizəsi bucağından baxılır.

İkinci yanaşma dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin maraqlarının informasiyanın zərərli təsirlərindən qorunması zəruriliyindən çıxış edir. Məsələn, bəzi rəsmi sənədlərdə təhlükəsizlik – “şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati vacib maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən mühafizəlilik vəziyyəti” kimi müəyyən edilir. Lakin “təhlükəsizlik” termininə “mühafizəçilik” vasitəsilə tərif vermək qüsurudur, çünki bu sözlər müəyyən mənada sinonimdir və buna görə də bu təriflər tautologiyadır [1].

“İnformasiya təhlükəsizliyi” anlayışının “idarəetmə (menecment)” anlayışı ilə əlaqəsinin aydınlaşdırılması “e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyi” anlayışının məzmununa daxil olan əsas əlamətlərin aşkarlanmasına imkan verir [2].

İnformasiya təhlükəsizliyi termini həmişə müəyyən şəraitdə (mühitə) olan konkret idarəetmə obyektinə bağlı olur. Təhlükəsizlik obyektinə müəyyən vəziyyətdir və onu müvafiq keyfiyyət xüsusiyyətlərini göstərməklə müəyyən etmək olar. Təhlükəsizlik haqqında danışıq obyektinə varlığının müəyyən məqsəd funksiyası nəzərdə tutulur və təhlükəsizlik subyektinə bu funksiyanı reallaşdırma qabiliyyəti kimi başa düşülür.

Beləliklə, idarəetmə nəzəriyyəsi baxımından e-dövlətin informasiya təhlükəsizliyini e-dövlətin normal fəaliyyətini pozmağa yönəlmiş məqsədyönlü daxili və xarici təsirlər şəraitində e-dövlətin normal rejimdən yolverilən kənarlaşmalar çərçivəsində dayanıqlı idarə edilməsi prosesi kimi müəyyən etmək olar.

“Virtual dövlət” termini Harvard Universitetinin siyasi elmlər üzrə professoru J.E.Fountain tərəfindən informasiya texnologiyalarının hökumətdə institusional dəyişikliklərə, daha konkret, dövlət bürokratiyasına təsirini araşdıran tədqiqatlarının nəticəsi kimi daxil edilmişdir [3]. J.E.Fountain virtual dövləti “... daha çox virtual agentliklər, strukturu və imkanları İnternet və vebdən asılı olan agentliklərarası və dövlət-özəl şəbəkələri kimi təşkil olunmuş hökumət” kimi müəyyən edir. Bu alimə görə, verilənlərin və kommunikasiyaların rəqəmsallaşması dövlətin və onun təşkilatlarının təbiətində fundamental dəyişikliklər edir. E-dövlətin əsas komponentləri e-firma, e-təşkilat və e-vətəndaşdır. Onların hər biri öz elektron hissəsini reallaşdırmaq üçün öz daxilində çalışırlar, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə də işləyirlər və nəticədə, tədricən e-dövlət yaranır [4].

“Elektron hökumət”, “elektron dövlət” və “informasiya cəmiyyəti” anlayışları arasında münasibətlərin araşdırılması da maraqlı mövzudur [5]. J.E.Fountain bu nəticəyə gəlir ki, “informasiya cəmiyyəti və dövlət onun geosiyasi aspektində üst-üstə düşür. “...informasiya cəmiyyəti və elektron dövlət eyni tərtibli anlayışlardır.”

XXI əsrin başlanğıcında ictimai proseslərin artmaqda olan riskləri və qeyri-müəyyənliyi şəraitində dövlət idarəçiliyində islahatlar inzibati aparatın işinin optimallaşdırılması və xidmətlərin göstərilməsindən tədricən vətəndaşların dövlət siyasətinin işlənməsinə və həyata keçirilməsinə cəlb edilməsinə, dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin daha effektiv qarşılıqlı əlaqə sisteminin qurulmasına, dövlətin özəl sektor və

qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlığının təmin edilməsinə yönəlir [12].

ƏDƏBİYYAT

- [1] D. W. Embley, B. Thalheim (eds.), Handbook of conceptual modeling, 2011.
- [2] NATO Science and Technology Organization: RTO-TR-MSG-058 - Conceptual Modeling (CM) for Military Modeling and Simulation (M&S), 2012, 334 p., <http://www.cso.nato.int/pubs/rdp.asp?RDP=RTO-TR-MSG-058> 10
- [3] S. Robinson, R. Brooks, K. Kotiadis, D.-J. van Der Zee (Eds.) Conceptual modeling for discrete-event simulation, 2010.
- [4] A. Gemino, Y. Wand, "A framework for empirical evaluation of conceptual modeling techniques," Requirements Engineering, vol. 9, no. 4, pp. 248-260, 2004.
- [5] A.T. Welford, "On the human demands of automation: Mental work conceptual model, satisfaction and training," Industrial and business psychology, vol. 5, 182-193, 1961.
- [6] M. Wimmer, B. von Bredow, "E-government: aspects of security on different layers," Proc. of the 12th International Workshop on Database and Expert Systems Applications, pp. 350-355, 2001.
- [7] И.И.Негодаев, И.И.Андреев. На путях к информационному обществу. Ростов-на-Дону, 1999.
- [8] Ə. Qəşəmoğlu., Sosial idarəetmənin fəlsəfi, sosioloji problemləri, Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2008.
- [9] R. Əliquliyev, C. Valehov, R. Mahmudov, İnternet jurnalistikasının formalaşmasının bəzi aspektləri., İnformasiya cəmiyyəti seriyası, 2008.
- [10] В.А.Кравцев, В.Н.Кухаренко., Вопросы формирования информационной культуры. <http://www.e-joe.ru/sod/00/400/ku.html>
- [11] К. К. Колин, Новая информационная культура общества как глобальная проблема. <http://confifap:cpic.ru/upload/2008/repotc/t694.doc>
- [12] R. M. Əliquliyev, Y. N., İmamverdiyev, "E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyi: aktual tədqiqat istiqamətləri," İnformasiya cəmiyyəti problemləri, № 1, s. 3-13, 2010.
- [13] . Большой психологический словарь. Сост. Мещеряков Б., Зинченко В., Олма-пресс, 2004.
- [14] Т. А. Фесенко, "Концептуальное моделирование как метод познания ментальной реальности человека," Сб. статей: Язык, сознание, коммуникация. Ред. Красных В.В., Изотов А.И. М.: Диалог-МГУ, вып. 12, с.5-8, 2000.
- [15] R. M. Əliquliyev, Y. N. İmamverdiyev, F. C. Abdullayeva. "Sosial şəbəkələr." Bakı İnformasiya Texnologiyaları, 2010.
- [16] D. Wright, M. Hinson, "Examining how public relations practitioners actually are using social media," Public Relations Journal, vol. 3, no. 3, pp. 1-33, 2009.